

УДК 342.1«1710.16.04»(477)

І. І. ДІПТАН

**«ДОГОВОРИ І ПОСТАНОВИ...» 5 (16) КВІТНЯ 1710 РОКУ:
АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ОСМИСЛЕННЯ**

Аналізуються ймовірні джерела створення «Конституції» 1710 року: «гетьманські статті» другої половини XVII століття; польські «Pacta conventa», національна історико-філософська й політико-правова думка у взаємовпливі з європейською культурою. Розкриваються версії причин з'яви «Конституції»: необхідність унормування взаємин між репрезентантами влади в Козацькій державі; вислід дискусії «Бендерської комісії»; протидія московському абсолютизму. З'ясовується питання дієвості «Конституції»: чи стала вона нормативним документом, повністю або ж частково запровадженою у Правобережній Україні у 1711-1714 роках, чи незреалізованою, з огляду на поразку мазепинців, маніфестом? Наголошується, що діапазон поцінування пам'ятки коливається від патріотичної гордості за першу українську (понад те – європейську) Конституцію до скептичного сприйняття її як декларативного акту. Підкреслюється наявність наукового різноголосся в осмисленні пам'ятки а, відтак, і необхідність її комплексного вивчення.

Ключові слова: «Договори і постанови...», «Конституція», «Пакти і конституції...», «Бендерська конституція», парламентаризм, республіка, Пилип Орлик, старшина, козацтво.

Диптан И.И. «Договоры и постановления...» 5 (16) апреля 1710 года: амбивалентность осмысления

Анализируются вероятные источники создания «Конституции» 1710 года: «гетманские статьи» второй половины XVII века; польские «Pacta conventa», национальная историко-философская и политико-правовая мысль во взаимовлиянии с европейской культурой. Раскрываются версии причин создания «Конституции»: необходимость регламентации отношений между представителями власти в Казацком государстве; результат дискуссий в «Бендерской комис-

сии»; противодействие московскому абсолютизму. Исследуется вопрос действительности «Конституции»: стала ли она нормативным документом, полностью или частично реализованным в Правобережной Украине в 1711-1714 годах, или нереализованным, вследствие поражения мазепинцев, манифестом? Подчеркивается, что диапазон оценки документа – от патристической гордости за первую украинскую (сверх того – европейскую!) Конституцию до скептического восприятия её как декларативного акта. Акцентируется на необходимости комплексного изучения документа вследствие контраверсионного его прочтения.

Ключевые слова: «Договоры и постановления...», «Конституция», «Пакты и конституция...», «Бендерская конституция», парламентаризм, республика, Филипп Орлик, старшина, казачество.

Diptan Iryna. «The agreements and regulations...» 5 (16) april. 1710: the controversy of reading

The suggested sources of creation of the «Constitution» 1710 are analysed: «hetman's articles» of the second half of XVII century; «Pacta conventa», national historical philosophical and political law thought in correlation with European culture. The reasons of creation of the «Constitution» are revealed: the necessity to regulate the relations between government representatives in Cossack's state; the consequences of the discussions of «Benderska commission»; the opposition to Moscow absolutism. The problem of the «Constitution» effectiveness is highlighted: either it became legal document, completely or partially adopted in Right-bank Ukraine in 1711 – 1714, or it was an unrealized manifest, due to the defeat of Masepa's followers? It is assumed that evaluation of the document varies from patriotic pride for the first Ukrainian (even more – European) Constitution, to a sceptical treating the document as a declarative act. An ambiguous interpretation of the document in the historical and law researches stimulates its further integrated study.

Key words: «Treaties and resolutions», «Constitution», «Pacts and constitution», «Constitution of Bendery», parliamentarism, republic, Pylyp Orlyk, starshyna, Cossacks.

Дискусійними в прочитанні «Договорів і постанов...» 5 (16) квітня 1710 року залишається низка проблем: ідентифікація пам'ятки, джерела її створення, чинники прийняття, дієвість, історичне значення. Якщо у попередній статті¹ ми розглянули історико-правову візію першої з означених проблем, то у запропонованій розвідці подаємо історіографічний зріз вивчення решти питань у працях дослідників другої половини ХІХ – початку ХХІ століття.

Передусім з'ясуємо контраверсії в пошуку витоків, джерел написання, ідеології документа. У «Договорах і постановах...» прочитуються лише опосередковані згадки про Зборівський (1649) і Переяславський трактати, політико-правову практику у Війську Запорозькому. Відтак судження учених базуються на осмисленні ними змісту пам'ятки у контексті доби.

М.Костомаров уподібнював її «гетьманським статтям», які уклали володарі булави з московськими царями. При цьому доволі скептич-

но висловлювався про їх практичне значення: «... мало знаменательны и неважны в истории могут казаться статьи..., так как новый гетман избирался в чужой стороне не всем козачеством и не с согласия всей Украины...»².

М. Грушевський, порівнявши політичні документи гетьманських урядів І. Виговського та П. Орлика, стверджував, що «... свій політичний досвід останніх десятиліть товариші Мазепи реалізують в постановах своєї хартії, які нормують українське народоправство, заводячи норми представительства, запобігають кривдам козачої сіроми і селянства, і т. д.»³.

М. Драгоманов убачав у акті 5 (16) квітня 1710 року закономірний вислід волелюбності, демократизму козацької спільноти, освіченості її керманічів. Зауважував, що ще «... од часів перших повстань проти Польщі за Косинського і Наливайка до Гадяцької комісії 1658 р. росла й яснішала думка про національну волю й свою вправу [...]. Взаємини між усіма верствами громади української... робили те, що між тодішніми козаками були люди, які могли виложити ті всі вільні думки, демократичні й майже чисто республіканські, й письменно, й навіть із примітками з історії своєї і чужої...»⁴.

О. Оглоблин однозначно стверджував, що «... Бендерська конституція була витвором колективної української політичної думки, підсумком тих обговорень і дискусій, що проводилися на еміграції взимку 1709-1710 року, а може ще й за Мазепи. Можна думати, що головним редактором Бендерської конституції був Пилип Орлик»⁵.

М. Василенко, ніби передбачаючи оціночні судження частини сучасних учених, попереджував про необхідність не формального, а сутнісного сприйняття документа: «Форма присяги и договора напоминают раста conventa польських королей. Не лишено вероятия, что этот акт оказал влияние и на форму договора с Орликом. Но, с другой стороны, договор с Орликом, так прост, что мог быть составлен и без предварительных образцов»⁶.

Дослідник переконаний, що пункти Орлика були втіленням національної суспільно-політичної думки, спробою юридичного оформлення державницьких устремлінь генеральної старшини, котрі визріли «... в течение второй половины XVII века»⁷. М. Василенко наголошував, що, хоча Конституція 1710 року мала конкретних авторів, усе ж за ними стояла всеукраїнська козацько-старшинська спільнота: «... идеи эти не могли родиться сразу, неожиданно, за границей, а были вывезены из Украины, где они возникли под влиянием реальных соотношений жизни...»⁸.

В. Замлинський стверджував, що «... навряд чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені за довге життя думки самого Мазепи»⁹.

М. Томенко вважає, що Конституція 1710 року «... написана під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму¹⁰. Про західноєвропейську політико-правову думку як джерело творення документа говорять В. Бадяк і М. Рогович¹¹.

Л. Шендрик звертається до витоків державницької ідеї в Україні, її тисячолітнього розвитку. Дослідниця розмірковує так: «Першими в Україні-Русі думку про виникнення держави на ґрунті суспільного договору поміж князям та народом висловив автор «Слова о полку Ігоревім» [...]. Першим, хто здійснив на практиці укладання такого договору був Пилип Орлик»¹². Суголосно Л. Шендрик розмірковує П. Радько: «... у Конституції Пилипа Орлика, творчій та епістолярній спадщині гетьмана відображені історія та традиція українського народу періоду Київської Русі, польсько-литовської доби, Гетьманщини, ... сфокусовані політичні та соціально-економічні уявлення і намагання українського народу»¹³.

О. Пріцак розглядав Конституцію 1710 року як результат порозуміння трьох основних політичних сил Козацької держави, документ співпраці політемігрантів і старшини Лівобережжя. Вчений проаналізував примітки П. Орлика до латиномовного акту: «Я один, – писав гетьман..., – зложив найбільшу частину договору... Поміж особами, що обмірковували точки цього документу, були пп. Войнаровський, Гордієнко, Горленко, Ломиковський, Миревич, Максимович, Карпенко..., були зі мною на нарадах люди світського й духовного стану та численні знатні особи, що відвезли наші рішення на Україну...»¹⁴. Тобто, на думку О. Пріцака, Конституція була загальноукраїнським актом.

Для В. Горобця конституційний акт 1710 року «складений за зразком «*pacta conventa*»-угод, що їх уклала польська шляхта зі своїми виборними королями...»¹⁵. Аналогічно розмірковують О. Алфьоров¹⁶, О. Субтельний¹⁷ та Н. Яковенко¹⁸, котрі вважають річпосполитську політико-правову традицію джерелом творення документа.

Найфаховіше підійшов до розв'язання проблеми О.Кресін. У своїй монографії він стверджує: ««Пакти...» систематизували та розвинули положення, що були апробовані у договорах Війська Запорозького з Російською державою, підсумували правовий зміст конституційних нововведень часів правління Івана Мазепи та здобутки української політичної та правової думки другої половини XVII – початку XVIII століття. Саме сукупність згаданих пам'яток, прецедентів та ідей стала головним джерелом «Пактів...» 1710 року. І хоча ми не відкидаємо можливий вплив іноземних нормативних актів..., проте вважаємо, що «Пакти...» були органічним продовженням розвитку українських політичних та правових практики, думки, культури»¹⁹.

В. Смолій, погоджуючись із основними тезами О. Кресіна, водночас наголошує, що необхідно глибше й всебічніше з'ясувати джерельно-ідеологічне підґрунтя пам'ятки. Вчений уважає, що «...не можна ігнорувати давньоруську традицію, до якої козацька еліта постійно апелювала..., коли опинялася перед необхідністю доведення тягlosti й правомірності своїх політичних прав і вимог»²⁰. Варто пам'ятати, що «...потужним ідейно-ідеологічним струменем для козацької старшини другої половини ХУП – початку ХVІІІ ст... мав стати інтелектуальний багаж Києво-Могилянської академії, професура якої... ретранслявала та продукувала передові для свого часу політико-правові ідеї...», що «...вихідцями із києво-могилянського інтелектуального середовища були... і гетьман Іван Мазепа, і... Пилип Орлик. [...], а ... звідси – прямий вихід на зразки античного політичного мислення, політичні ідеали парламентаризму О. Кромвеля та Дж. Лілберна, політико-філософські трактати ранньої доби І. Альтузія, Г. Гроція, Н. Маккіавелі, Ж. Бодена, Б. Спинози, Дж. Мільтона, Дж. Гаррінгтона, Т. Гоббса, Дж. Локка, С. Пуффендорфа, Т. Мора та інших європейських політичних теоретиків, праці яких були добре відомими в Україні»²¹.

Отже, для академіка В. Смолія «Договори і постанови...» мають глибинне самобутнє політико-правове підґрунтя. Водночас вивчати їх необхідно в європейському контексті, в руслі ідеології раннього Просвітництва, паростків раціоналістичного світобачення, позаяк «на західні цивілізаційні зразки орієнтувалася й частина козацької еліти як у практичній площині функціонування національних державних інститутів, так і у сфері юридичного обґрунтування певних політичних акцій і вироблення нормативів політичної поведінки репрезентованого нею суспільства»²².

Отже, проблема джерел «Договорів і постанов...» не втрачає своєї актуальності. Чимало «орликознавців» узагалі оминали її, обмежившись аналізом структури та коментуванням статей пам'ятки. Судження тих, які з'ясували джерельне підґрунтя її, є неоднозначними: угода, як український варіант польських «Pacta conventa» (О. Алфьоров, В. Горобець, Д. Журавльов, О. Субтельний, Н. Яковенко); документ, який має українське походження, але не без впливу європейської правової культури (найпереконливіше цю тезу викладено в дослідженнях М. Василенка, О. Кресіна, В. Смолія, П. Радька).

У науковій літературі побутують різні версії причин створення в означений час і у відповідній формі «Договорів і постанов...».

Суперечливість, складність еміграційного життя, дієвість запорозького чинника – саме ці фактори порозуміння, втіленого в угоді 5 (16) квітня 1710 року, прочитуються в дослідженнях низки учених.

Так, М. Костомаров, проаналізувавши «статті», зробив висновок, що «уступка... в пользу запорожцев была неизбежным плодом того

положення, в каком находился Орлик, избранный в гетманы на чужой стороне и не имевший за собой никакой действующей силы, кроме сечевиков»²³.

Погоджуються з визначальною роллю запорожців і їх отамана в розробці угоди й деякі сучасні науковці. Так, Л. Мельник стверджує, що, аби «...спертися на власні військові сили, а ними в тих умовах могли бути лише запорожці, П. Орлик та старшина вирішили юридично закріпити свої взаємини»²⁴. На «нове піднесення політичної ваги Коша... в умовах військово-політичних потрясінь в Україні, спричинених виступом... Мазепи...», вказує В. Горобець. «Принципова позиція, – продовжує вчений, – зайнята запорожцями на чолі з ...Костем Гордієнком..., на тлі загальної нерішучості українського суспільства та двозначності позиції значної частини лівобережної старшини, змушує гетьманський уряд... визнати принципово новий статус Запорожжя..., який було закріплено нормами Бендерської конституції 1710 р.»²⁵.

Переважає більшість дослідників наголошує на ключовій причині з'яви документа – нагальній необхідності розв'язання наріжної проблеми функціонування Козацької держави з часу її постановня – врегулювання шляхом юридичного оформлення політико-правових відносин між носіями вищої влади (гетьманом і генеральною старшиною) і Запорожжям, котре домагалось політичної суб'єктності.

Найкраще механізм дії означеного чинника розкрито в історико-правовій студії М. Василенка. Вчений наголошував на провідній ролі української еліти в створенні знакового акту: «основною думкою договору було... подчинение гетмана власти генеральной старшине и её главному органу – Генеральной Раде, составленной из представителей наиболее влиятельного и зажиточного класса того времени»²⁶. Задля обґрунтування засадничого положення, академік здійснив дискурс козацько-старшинських домагань за володарювання Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. «Как сильный и экономически влиятельный класс, – підкреслював вчений, – старшина сложилась на Украине к концу XVII и началу XVIII ст. ... Естественно, что у старшины обнаруживалось стремление и юридически закрепить за собою это влияние. На пути к этому стояла... гетманская власть, имевшая в своих руках много ... прерогатив. К ограничению их и стремилась старшина»²⁷. В «гетьманських статтях» за доби Руїни, Коломацьких 1687 року повсякчас звужувалася компетенція козацького керманіча; натомість царський уряд, надаючи певні гарантії лояльній старшині, узалежнював її від себе. Та «интересы русской великодержавности и... генеральной старшины не только разошлись, но столкнулись. [...] старый гетман связал свою судьбу с интересами генеральной старшины....»²⁸.

На переконання М. Василенка, звернення гетьманського оточення ще в 1707 році до Гадяцької угоди 1658 року «...свидетельствует о том, что среди старшины бродили политические замыслы и что она стала тогда задумываться над юридическим положением и строем своей родины»²⁹.

Учений говорив про ключову роль старшини у виступі І. Мазепи; зауважував, що по його смерті вона мала стати надактивною. Понад піврічний період безгетьманства політемігрантів історик пояснював намаганням останніх «выбору Орлика.. придать всеукраинский характер»³⁰, відтак, домовлялися з однодумцями в Гетьманщині. «Старшина, – продовжував свій виклад автор, – в первый раз после Богдана Хмельницкого, производила выборы... вполне свободно, без участия и давления какой-нибудь посторонней власти...»; «будучи господином положения...» і, водночас, побоюючись відродження самовладдя володарів булави (як Орлика, так і його наступників), вирішила «... предъявить известные обязательства вновь избранному гетману. Так... фактически возник «договор»»³¹.

Зауважував М. Василенко і на «запорозькому чиннику» у з'яві «Договорів і постанов...». Позаяк «Запорожжє играло видную роль в деле разрыва Украины с Москвой, его... интересы заняли в договоре особое место»³².

Отже, для академіка «Договори і постанови...» – знаковий, вікопомний акт, який став закономірним вислідом еволюції суспільно-політичної думки козацької еліти упродовж другої половини XVII – початку XVIII століть, превалювання в її устремліннях засад республіканізму та демократизму.

На думку багатьох дослідників, «однією із найважливіших подій, що пояснюють причини появи Конституції 1710 року та стали безпосередньою її передумовою... була суперечка та судовий процес між Андрієм Войнаровським та українською старшиною восени 1709 року»³³. Підгрунття процесу – в специфіці управління фінансами у Війську Запорозькому (невідокремленості гетьманської казни від загальнодержавної). Для політемігрантів «... плани реваншу, – пояснює Н. Яковенко, – значною мірою залежали від грошей, цього споконвічного «нерву війни». Тому після смерті Мазепи з особливою гостротою постало питання про його спадщину, що включала і цінності військової скарбниці, і приватні надбання найбагатшої в Козацькій державі людини...»³⁴. Відмова А. Войнаровського – племінника та спадкоємця І. Мазепи – від гетьманства, але не від скарбу й породила суперечку між ними – з одного боку, та генеральною старшиною із запорожцями – з другого. Драматизм подій в історичному контексті пречудово змальовано в низці досліджень³⁵. Ми ж зосередимося на політико-право-

вих оцінках роботи «Бендерської комісії» (саме таку назву отримав увесь період – жовтень-листопад 1709 року – протистояння козацького генералітету, підтриманого запорожцями, з А. Войнаровським).

О. Кресін, аналізуючи документи, що передували кінцевому прису-ду шведського «арбітра», підсумовує: «... дискусія сприяла ревізії самих основ держави і права Гетьманщини. Крім того, вперше після тривалого часу дискусія велася публічно, а не у вузькому змовницькому колі, справи державної ваги вирішувалися правовим, а не авторитарним чи насильницьким шляхом. [...] усвідомлена старшиною під час «Бендерської комісії» необхідність юридичного закріплення повноважень владних структур Гетьманщини стала однією з головних передумов появи «Пактів й конституцій...»³⁶.

Отже, дослідники зауважують на комплекс чинників, які зумовили з'яву вікопного акту, як-то: необхідність унормування правових взаємин між репрезентантами влади в Козацькій державі; інтереси «... козацької старшини, матеріальний статок якої фактично перетворював її на основного реального конкурента українському абсолютизмові на політичному рівні»³⁷; «Бендерська комісія», як каталізатор порозуміння тощо. Найголовніше ж, – на думку В. Смоля, – що «Договори і постанови...» відбивають цілий пласт політичного життя суспільства, яке після Полтавської катастрофи постало перед новими викликами, і від пошуків адекватної реакції на які залежала ... вся подальша еволюційна перспектива української державності³⁸.

Варіативною є відповідь на питання про дієвість «Договорів і постанов...».

М. Грушевський уважав, що проголошеним у «хартії» «... принципам ... не суждено было осуществиться»³⁹, «...бо одержати правління цим людям ніколи не вдавалося»⁴⁰. Суголосно відгукувалися про незреалізованість трактату В. Різниченко («Договору сьому не довелося опісля здійснитись...»⁴¹) і Д.Дорошенко («Але далеко тяжче, ніж скласти, було провести цю конституцію в життя»⁴²). Ще категоричніше висловлювався Д. Яворницький: «...умови цього договору... не були виконані і уже під час складання їх дехто не вірив у можливість повного виконання...»⁴³.

М. Василенко наголошував на еволюції сприйняття угоди його творцями: «Самый «договор» составлен с полным убеждением в скором возвращении на родину, где договор будет иметь юридическую силу для всей Украины. В момент составления он, поэтому, представлялся вполне реальным, а не теоретическим проектом, каким стал впоследствии, когда возвращение составителей его на Украину стало невозможным»⁴⁴. «Договор Орлика, – підсумовував учений, – не был проведён в жизнь. Этому помешали... обстоятельства»⁴⁵.

Аналогічно щодо чинності документа висловлювалися І. Крип'я-

кевич («Конституція не ввійшла в життя...»⁴⁶) та О. Апанович «не була втілена в життя...»⁴⁷). Тотожним є висновок А.Смолки⁴⁸.

Дещо суперечливими є роздуми П. Радька: «...Конституція опинилася мертвонародженою, адже [...] Україна так і не отримала свободу. Якщо хто-небудь і слідував законам першої Конституції України, то тільки декілька тисяч українців, які знаходилися у змушеній еміграції»⁴⁹.

О. Лукашевич і К. Манжул вважають, що незреалізованість документа зумовлена застереженням у ньому домагань «антагоністичних соціальних сил українського суспільства»⁵⁰.

В. Ульяновський, указуючи на недієвість Конституції, пояснює: «... після Прутського миру еміграція втратила надію повернутися в Україну, а після Ніштадтського миру 1721 року про це взагалі не могло бути й мови. Конституція Орлика... не діяла в Україні і втратила свою силу як юридичний акт навіть в емігрантських колах»⁵¹. На думку О. Алфьорова «... «Договори і постанови» так і залишилися лише теоретичними намірами – їм не судилося бути втіленими в життя, оскільки післямазепинська еміграція не змогла повернутися до влади в Україні, а українські гетьмани, що постали в Гетьманщині в XVIII ст., вже могли лише покірно йти в руслі російської імперської політики»⁵².

Як завжди аргументованим бачиться присуд О. Кресіна: ««Пакти...» 1710 року залишилися лише конституційним проектом і не були застосовані на практиці. На Правобережній Україні, де український еміграційний уряд у 1711 – 1714 роках отримав владу завдяки серії міжнародних договорів, не було умов для їх застосування...»⁵³.

Отже, значна частина дослідників, зважаючи на невдачу визвольних задумів П. Орлика, заперечує чинність «Договорів і постанов...». Але чимало вчених дотримуються іншої точки зору.

Так, О. Пріцак стверджував, що «влада ... П. Орлика поширювалася на Правобережну Україну...»⁵⁴, де й діяла українська конституція протягом 1710–1714 років. В. Замлинський був переконаний, що «... Конституція не лишилася лише пам'яткою суспільно-політичної думки; до 1714 р. вона була діючим нормативним актом на Правобережній Україні і була розіслана у полкові та курінні канцелярії»⁵⁵. П. Гончарук⁵⁶, В. Горобець⁵⁷, Л. Мельник⁵⁸, М.Томенко⁵⁹ і Л. Шендрик⁶⁰ упевнені в дієвості «Договорів і постанов...» на Правобережжі упродовж означеного періоду.

Дещо обережніше про чинність акту висловлюється Т. Чухліб: «... хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень «конституції Орлика» 1710 р. була досить обмежена, однак... протягом декількох років (1710-1713 рр.) її частково намагалися запровадити на теренах Правобережної України»⁶¹. Суголосно міркує Д. Журавльов:

Конституція «... якоюсь мірою «діяла» в еміграції та на Правобережжі, контрольованому військами Орлика та Кримського ханства в 1711–1713 рр.»⁶². В. Смолій вважає, що говорити про реалізацію на практиці положень укладеного під Бендерами договору можна лише з великою засторогою: для цього сьогодні не вистачає вагомих доказів⁶³.

Отже, залишається нерозв'язаною дилема: «Договори і постанови...» – документ суто теоретичного чи, хоча б частково, й практичного значення?

Діапазон поцінування значення договору коливається від емоційно-патріотичної, мажорно-піднесеної ноти гордості за першу Українську (понад те – першу європейську) Конституцію, до мінорно-скептичної – декларативний акт, обумовлений емігрантським відчаєм. Спробуємо відобразити наявне різноголосся.

М. Грушевський убачав у «славній хартії» «... відображення поглядів і бажань людей, які зв'язали свою долю з визволенням України. У постановах цих багато нового, такого, що могло б бути важливим кроком уперед у розвитку українського життя»⁶⁴. В. Різниченко вважав, що Конституція – «... яскравий показчик постулатів Мазепи і всього освіченого тодішнього громадянства»⁶⁵. М. Василенко називав документ «... інтересним пам'ятником государственной мысли украинской старшины начала XVIII века, как результат её классового сознания»⁶⁶. Н. Полонська-Василенко переконана, що Конституція «була ... маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом...»⁶⁷. Аналогічно поцінував пам'ятку О. Оглоблин⁶⁸.

Д. Дорошенко стверджував, що «...конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найінтересніших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі»⁶⁹. Д. Яворницький звертався безпосередньо до українських істориків, у очах яких ці постанови повинні мати особливу вагу⁷⁰. О. Пріцак пропонував відзначати в незалежній Україні 5 (16) квітня як День Конституції⁷¹. А. Смолка сприймає Конституцію як «...визначний український народно-політичний документ»⁷².

О. Альфьоров стверджує, що «... «Договори і постанови» стали своєрідним підсумком державотворчої діяльності українських гетьманів XVII ст. Крім того, це є документ, який легалізував продовження курсу гетьмана Івана Мазепи на визволення Української козацької держави з-під панування російського царя та укладення договорів з іншим монархом, який би гарантував права і вольності Війська Запорозького»⁷³. Для В. Ульяновського «... «Конституція Орлика» стала важливою віхою розвитку української державницької ідеї...»⁷⁴.

Дуже стримано поцінує документ Н. Яковенко: «...прийняття Військом Запорозьким власних *роста conventa* справді було великою подією, засвідчивши, що Козацька держава вперше «самоусвідомила»

себе і «задумалася» над фіксацією на формальному рівні власних державних актів та законодавчим закріпленням прав і обов'язків володаря і громадян»⁷⁵.

Д. Журавльов полемізує з палкими шанувальниками Конституції, для котрих «...документ є надзвичайно важливою складовою національного історичного міфа...»⁷⁶. Автор наголошує, що Конституція «...була дуже компромісною і виробленою за надзвичайних умов...»⁷⁷.

Доволі неоднозначно сприймає «Договори і постанови...» О. Субтельний. З одного боку – «з погляду тогочасних вартостей Раста et Constitutiones сповнені духу просвітництва й добрих намірів»⁷⁸. Але з іншого – «...не варто поспішати з висновками щодо того, наскільки реальними були пропонувані заходи й чи могли вони бути здійснені»⁷⁹. Учений конкретизує мовлене наступним чином: «...автори документа поступалися речами, якими не володіли. Наприклад, «конституція» різко обмежувала прерогативи гетьмана, але гетьман у вигнанні багатьма з цих прерогатив користуватися не міг; у деяких статтях старшина погоджувалася утримуватися від корупції та визиску селян і козаків, але на такі поступки їй не важко було зважитися, оскільки вона нічим не володіла, окрім хіба що одягу на своїх плечах; запорожцям обіцяно землі в пониззі Дніпра, але тими землями володіла Росія»⁸⁰.

Звісно, роздуми вченого-історика, оперті на реалії і перспективу розвитку подій, обумовили переважно історичне прочитання сутності та значення документа. Відтак вкотре доцільно звернутися до аналітики вченого-правника.

О. Кресін, визначаючи «Договори і постанови...» як перший український конституційний проект, яким було закладено правові основи представницького правління та парламентаризму, водночас сумнівається щодо готовності його авторів дотримуватися задекларованих принципів. З'ясовуючи питання влади у документах та діяльності української політичної еміграції після 1710 року (йдеться про інструкцію П. Орлика своїм послам на переговори з Кримом (грудень 1711 року); привілеї Оттоманської Порти Війську Запорозькому від 1711 та 1712 років,⁸¹ лист гетьмана до французького посла в Туреччині Дезайера від 4 травня 1712 року), дослідник формулює невтішні висновки. По-перше, «...вже через півроку після прийняття «Пактів...»... Пилип Орлик почав відходити від їх положень, намагаючись посилити свою владу за допомогою зовнішніх чинників – через введення потрібних для цього правових норм до договорів із Кримським ханством та Оттоманською Портою...»; по-друге «принаймні з 1714 року Запорозька Січ визнала над собою протекторат Кримського ханства та не визнавала над собою влади уряду Пилипа Орлика»⁸². Отже, – підсумовує О. Кресін, – «...право не стало визначальним інструментом регу-

лювання політичних процесів в українському суспільстві...»⁸³, а політичний компроміс (гетьман-старшина-кошове товариство), надбанням якого були «Пакти...», виявився надто хитким.

Відтак, розглядаючи значення «Договорів і постанов...», маємо поцінувати їх двоаспектно: як непроминальну пам'ятку політико-правової думки українства другої половини XVII – початку XVIII ст. і як документ, чия зреалізованість (навіть потенційна, за сприятливих обставин) – під знаком питання.

С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр – автори «Нарисів з історії українського державотворення» – порівнюють ідеї, висловлені в «Договорах і постановах...», із тими, що превалювали в сусідніх державах: «Україна, як одинокий острів, перебувала в океані західних і східних монархів, імперій, деспотій, де політична еліта в кращому випадку схилялася до ідеї «освіченого абсолютизму». Лише Англія, Нідерланди та Швейцарія на той час втілювали принципи конституціоналізму в політичну й правову практику. Тому українська державність виявилася сильною передусім своїми ідеалами, які випередили на століття загальний суспільно-політичний розвиток у східно-європейському регіоні»⁸⁴.

Т. Чухліб підкреслює самотність і синергетичність Конституції 1710 року. З одного боку, вона «...переконливо засвідчила прагнення більшої частини тогочасної української еліти жити згідно з власними звичаями, традиціями і законами, які спиралися на глибокий демократизм козацтва й не мали нічого спільного з організацією суспільства й влади в Росії»⁸⁵. З іншого боку, політична культура українських козаків сформувалася на «...притаманних усій Європі ідеалах лицарства та шляхетської демократії. Конституційні положення виразно продемонстрували органічну належність українського світу до європейської цивілізації»⁸⁶.

Отже, проведений історіографічний зріз проблематики теми засвідчує, що, по-перше, наукова «орликіана» – вельми репрезентативна. По-друге, слушним і обґрунтованим є звернення академіка В. Смолія до гуманітаріїв: «...дати відповіді на цілу низку спірних питань, пов'язаних з комплексним дослідженням «пам'ятки»...»⁸⁷.

1. Діптан І.І. «Договори і постанови...» 5 (16) квітня 1710 року: ідентифікація пам'ятки / І.І. Діптан // Держава і право. – 2014. – Вип. 64. – С. 411-426.
2. Костомаров Н. Мазепинцы / Н. Костомаров // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 151. 3. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів :Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори(1907-1914)». – С. 394. 4. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / Драгоманов М.П. // Драгоманов М. П.

Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов : упоряд. та авт. іст.-біограф. нарису Р. С. Мішук; приміт. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С. 418. **5.** *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Оглоблин О. – Нью-Йорк – Париж – Торонто : Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – С. 381. **6.** *Василенко Н.П.* Конституція Филиппа Орлика / Василенко Н.П. // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – С. 377 (факсимільне відтворення публікації 1929 року). **7.** Там само. – С. 380. **8.** Там само. – С. 371. **9.** *Замлинський В.* Пилип Орлик / Замлинський В. // Історія України в особах: IX – XVIII ст. / В. Замлинський (кер. автор. колект.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К. : Україна, 1993. – С. 347. **10.** *Томенко М. В.* Історія Української Конституції [Текст] : навч. посібник / Томенко М.В. – К. : Освіта, 2009. – С. 13. **11.** *Бадяк В.* Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії 17-18 ст. / В. Бадяк, М. Рогович // Державність. – 1994. – № 1-2. – С. 12. **12.** *Шендрик Л. К.* П. Орлик / Л. К. Шендрик, О. В. Янович. – Полтава : «Форміка», 2005. – С. 85. **13.** *Радько П. Г.* Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика [текст] : монографія / Радько П.Г. ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс»», 2010. – С. 15. **14.** *Перша* Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [пер. з латин. та примітки М. С. Трофимука ; Передмова та загальна наукова редакція О. Прицака ; Післяслово О. П. Трофимук та М. С. Трофимука. – К. : Веселка, 1994. – С. 6. **15.** *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / Горобець В. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості : матеріали міжнародної наукової конференції. – К. – Запоріжжя, 1997 – С. 41-42. **16.** *Договори і постанови* / Упорядник О. Алфьоров. – Наукове видання. – К. : Темпора, 2010. – С. 5. **17.** *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Субтельний О. – К. : Либідь, 1994. – С. 61. **18.** *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – С. 237. **19.** *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / Кресін О.В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 219. **20.** «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – С. 11. **21.** Там само. – С. 12. **22.** Там само. – С. 13. **23.** *Костомаров Н.* Мазепинці / Н. Костомаров // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 152-153. **24.** *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII ст. / Мельник Л. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 16. **25.** *Горобець В.* Цит. праця. – С. 41. **26.** *Василенко Н. П.* Конституція Филиппа Орлика / Василенко Н.П. // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред.. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – С. 383 (факсимільне відтворення публікації 1929 року). **27.** Там само. – С. 373. **28.** Там само. – С. 375. **29.** Там само. **30.** Там само. – С. 376. **31.** Там само. **32.** Там само. – С. 380. **33.** *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія / Кресін О.В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 198. **34.** *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Яковенко Н. – К. : Генеза, 1997. – С. 236. **35.** *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті

- Мазепи / Возняк М. // Мазепа : збірник : у 2 т. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 107-132; *Костомаров Н.* Мазепа / Костомаров Н. – М. : Республіка, 1992. – С. 320; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик / Крупницький Б. // Історичні постаті України: Історичні нариси : зб. / упоряд. та автор вступної статті О. В. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1993. – С. 342-344; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля / Крупницький Б. – К. : Дніпро, 1991. – С. 16-18; *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія / Кресін О.В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 197-204; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Оглоблин О. – Нью-Йорк – Париж – Торонто : Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – С. 377-378; *Ульяновський В.* Пилип Орлик / Ульяновський В. // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети (авт. Передмови В. А. Смолій. – К. : Варта, 1994. – С. 428-434; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Яковенко Н. – К. : Генеза, 1997. – С. 236. **36.** *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : Монографія / О. В. Кресін. – С. 203-204. **37.** «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – С. 11. **38.** Там само. **39.** *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа / Грушевський М.С. – К. : Лыбидь, 1990. – С. 249. **40.** *Грушевський М.* Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Грушевський М. / укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – С. 384. **41.** *Різниченко В.* Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант). Його життє і діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті.) / Різниченко В. – К. : МГП «Інформ ОТСервіс», 1991 (репринтне відтворення 1918 року). – С. 9. **42.** *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / Дорошенко Д.І. / передмова І. О. Денисюка. – Львів : Світ, 1991. – С. 385. **43.** *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Яворницький Д.І. / пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович. – Львів : Світ, 1992. – Т. 3. – С. 300. **44.** *Василенко Н. П.* Конституція Філіппа Орлика / Василенко Н.П. // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – С. 376 (факсимільне відтворення публікації 1929 року). **45.** Там само. – С. 383. **46.** *Крип'якевич І.* Історія України / Крип'якевич І. / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів : Світ, 1990. – С. 218-219. **47.** *Апанович О.* Гетьман України – емігрант Пилип Орлик / Апанович О. // Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К. : Либідь, 1995. – С. 220. **48.** *Смолка А. О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. [2-е допов. вид.] / Смолка А.О. – К. : Українське видавництво, 2007. – С. 191. **49.** *Радько П. Г.* Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика [текст] : монографія / Радько П.Г. ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс»», 2010. – С. 302. **50.** *Лукашевич О.* «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О. Лукашевич, К. Манжул. – Х. : Основа, 1996. – С. 23. **51.** *Ульяновський В.* Пилип Орлик / Ульяновський В. // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети (авт. Передмови В. А. Смолій. – К. : Варта, 1994. – С. 439. **52.** *Договори і постанови* / упорядник О. Алфьоров. – Наукове видання. – С. 5. **53.** *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія / Кресін О.В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 206. **54.**

Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [пер. з латин. та примітки М. С. Трофимука; передмова та загальна наукова редакція О. Прицака; післяслово О. П. Трофимук та М. С. Трофимука. – К.: Веселка, 1994. – С. 5. **55.** *Замлинський В.* Пилип Орлик / Замлинський В. // Історія України в особах: IX – XVIII ст. / В. Замлинський (кер. автор. колект.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993. – С. 348. **56.** *Гончарук П.* Провісник української конституційної державності / П. Гончарук // Київська старовина. – 2007. – №6. – С. 17. **57.** *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / Горобець В. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. – Запоріжжя, 1997 – С. 42. **58.** *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII ст. / Мельник Л. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 23. **59.** *Томенко М. В.* Історія Української Конституції [Текст]: навч. посібник / Томенко М.В. – К.: Освіта, 2009. – С. 13. **60.** *Шендрик Л. К.* П. Орлик / Л. К. Шендрик, О. В. Янович. – С. 92. **61.** *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Чухліб Т. [3-те вид., випр. і доповн.]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – С. 486. **62.** *Журавльов Д. В.* «Бути чи не бути», або Пригоди українського Дон-Кіхота (П. Орлик) / Журавльов Д.В. // Усі гетьмани України. – К.: Гетьман, 2012. – С. 455. **63.** «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – С. 14. **64.** *Грушевський М.* Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Грушевський М. / укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – С. 384. **65.** *Різниченко В.* Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант). Його життє і діяльність. (3 нагоди 175 роковин з часу його смерті.) / Різниченко В. – К.: МГП «Інформ ОТСервіс», 1991 (репринтне відтворення 1918 року). – С. 9. **66.** *Василенко Н. П.* Конституція Філіппа Орлика / Василенко Н.П. // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – С. 383 (факсимільне відтворення публікації 1929 року). **67.** *Полонська-Василенко Н.* Історія України / у 2 т. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року / Полонська-Василенко Н. – К.: Либідь, 1992. – С. 78. **68.** *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Оглоблин О. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – С. 381. **69.** *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / Дорошенко Д.І. / передмова І. О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – С. 385. **70.** *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Яворницький Д.І. / пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3. – С. 300. **71.** *Перша* Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [пер. з латин. та примітки М. С. Трофимука; передмова та загальна наукова редакція О. Прицака; післяслово О. П. Трофимук та М. С. Трофимука. – К.: Веселка, 1994. – С. 5. **72.** *Смолка А. О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. 2-е доповнене видання / Смолка А.О. – К.: Українське видавництво, 2007. – С. 174. **73.** *Договори і постанови / упорядник О. Альфьоров.* – Наукове видання. – К.: Темпора, 2010. – С. 5. **74.** *Ульяновський В.* Пилип Орлик / Ульяновський В. // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети (авт. передмови В. А. Смолій. – К.: Варта, 1994. – С. 439. **75.** *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Яковенко Н. – К.: Генеза, 1997. – С. 238. **76.** *Журавльов Д. В.* «Бути чи не бути», або Пригоди українського Дон-Кіхота (П. Орлик) / Журавльов Д.В. // Усі гетьмани України. – К.: Гетьман, 2012. – С. 455. **77.**

Там само. **78.** *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Субтельний О. – К. : Либідь, 1994. – С. 65. **79.** Там само. **80.** Там само. **81.** *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття / О. Прицак // Український археографічний щорічник. – Вип. 1 (4). – К., 1992. – С. 307-320. **82.** *Кресін О. В.* Цит праця. – С. 220-221. **83.** Там само. – С. 221. **84.** *Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення / Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. – К. : Генеза, 1995. – С. 249. **85.** *Чухліб Т.* Пилип Орлик / Чухліб Т. – К. : Видавець: ПП Наталія Брехуненко, 2008. – С. 28. **86.** Там само. **87.** «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А.Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – С. 14.